

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

2

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

2

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

VYTAUTAS VOLUNGEVIČIUS

PILIES LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE TYRIMO MODELIS: TARP STRUKTŪRŲ IR SOCIALINĖS ISTORIJOS

Įvadas

Pilis kaip socialinės tikrovės segmentas istoriografijoje dažnai suvokiama ir tiriama atsietai nuo bendros valstybės, šiuo atveju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK), struktūros. Tokie tyrimai apriboja galimybę aiškinti pilies kaip reiškinių atsiradimo ir raidos aplinkybes, esminius lūžius paties reiškinių viduje. Todėl pilies problema turėtų būti interpretuojama ir aiškinama platesnėje įvairių reiškinių ir procesų perspektyvoje, nevengiant į apyvartą įvesti ir tokių, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodo dažnai nieko neturintys bendro (pvz., diduomenės savimonės ir saviidentifikacijos pokyčiai, įvairios LDK žemės ir jų socialinė struktūra ir kt.).

Antra vertus, diferencijuotai derėtų vertinti ir pačios LDK teritorinį ir socialinį heterogeniškumą, kuris dažnu atveju suponuoja skirtingą tų pačių fenomenų pobūdį ir raidos perspektyvas. Taigi atsižvelgtina į tokias teritorijas kaip *Lithuania propria*, Žemaitija ir rusėniškosios žemės, kurios galimai skirstytinos į dar smulkesnius vienetus, ir į skirtingas pilies kaip reiškinių raidos sąlygas bei XIV–XVI a. pirmojoje pusėje vykusius procesus. Vadinasi, keltina prielaida dėl LDK teritorijoje egzistavusių pilies reiškinių netolydumų ir bandymo juos išryškinti.

Šiame straipsnyje mėginama:

- Pagrįsti socialinės ir struktūrinės istorijos teorines prieigas pilies tyrime ir nužymėti pagrindinius pilies reiškinių tyrimo aspektus.
- Suformuluoti pilies reiškinių tyrimo modelį ir aptarti potencialias tyrimo perspektyvas.

Chronologiniai darbo rėmai apima XIV–XVI a. pirmosios pusės laikotarpį. Akcentuotina tai, kad negalima nustatyti griežtos chronologinės apibrėžties su konkrečiais pradžios ir pabaigos riboženkliais, kadangi tyrimo objektas suvoktinas kaip procesas, kitaip, nei paskiras įvykis ar faktas. Chronologinių rėmų pasirinkimas motyvuotinas XIV–XVI a. pirmojoje pusėje LDK vykusiais procesais:

- XIV a. LDK kaip ankstyvosios feodalinės monarchijos susiformavimas, kuris žymi naujos politinės ir socialinės organizacijos radimąsi.
- XIII–XIV a. sandūroje *Lithuania propria* ir Žemaitijoje formuojasi pilių struktūros, sietinos su vienos valdančiosios dinastijos įsitvirtinimu.
- Sritinių LDK kunigaikštysčių integracija ir valstybės centralizacijos bandymų pradžia.
- XIV a. pabaigos homogialinių priesaikų fenomenas kaip rusėniškųjų teritorijų ir jų kunigaikštysčių senosios sanklodos transformacijos pradžia.
- XIV a. pabaigoje išryškėjantis medinių pilių nykimas / transformacija.
- LDK diduomenės iškilimas XVI a. pirmojoje pusėje ir su tuo sietinas pilių atsiradimas jų žemėvaldoje.
- Technologiniai (artilėrijos) pokyčiai XVI a. pirmojoje pusėje bei kintanti pilių architektūra, funkcija ir paskirtis: nuo pilies iki rūmų.
- XIV–XVI a., pradedant LDK ekspansija į rusėniškąsias teritorijas ir baigiant 1569 m. Liublino unija, suvoktini kaip sąlyginai teritoriškai vientiso istorinio individo raida.
- XIV–XVI a. ryškėja skirtumai ir transformacijos (funkcijų, socialinio lygmens ir kt.) tarp skirtingų teritorijų (*Lithuania propria*, Žemaitija, rusėniškasis žemės) pilių funkcijų ir vaidmens priklausomai nuo laiko ir geopolitinių aplinkybių.

Erdviniai darbo rėmai apima visą LDK teritoriją aptariamuoju laikotarpiu, pagrindiniu tikslu keliant bandymą išryškinti valstybės struktūrinį ir socialinį heterogeniškumą, remiantis pilies kaip reiškinių pavyzdžiu. Skirtinos tokios valstybės dalys kaip *Lithuania propria*, Žemaitija ir rusėniškosios teritorijos. Esminis klausimas keltinas dėl šių žemių pilių struktūrų atskirai, o kartu žvelgiant į jas kaip į integralias valstybės dalis.

Pilies reiškinys tarp struktūrų ir socialinės istorijos

Fernandas Braudelis kaip tam tikros naujos istorijos sampratą savo 1949 metais pasirodžiusiame darbe apie Viduržemio jūros civilizaciją išskėlė struktūrų istorijos (*histoire des structures*) idėją, suvokdamas ją kaip ilgą trukmės struktūrų ir konjunktūrų tyrimą¹.

¹ L. R a p h a e l, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München, 2010, S. 104–105. Pirmasis struktūrų istorijos sąvoką kaip istorinio tyrimo strategiją dar 1939 m. pasirodžiusioje knygoje išskėlė Otto Brunneris, žr. O. B r u n n e r, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Darmstadt, 1984 (1939), S. 164.

Šiam istorijos interpretacijos modeliui būdinga tai, jog istoriko dėmesys koncentruojamas ties konkrečios istorinės tikrovės santykiais ir sąlygomis, viršindividualiais procesais ir raida, antrajame plane paliekant pavienius įvykius ir asmenis. Fenomenai ir skirtingos tikrovės sritys tampa aprašomojo tyrimo dalyku². Savo ruožtu socialinės istorijos tyrimo objektu tapo socialinės grupės ir jų tarpusavio santykiai. Šioje historiografinėje prieigoje problemos buvo pradėtos kelti akcentuojant daugiasluoksnę jų raidą bei vengiant dalykinės izoliacijos³. Todėl tiriama socialinė grupė interpretuojama skirtinguose socialinės tikrovės lygmenyse (teisinis, ūkinis, politinis ir kt.).

Struktūrų istorija suteikia galimybę bandyti formuluoti generalizuojantį ir tipologizuojantį interpretacinį modelį, neignoruoiant atskirybį (individualybų). Tuo tarpu socialinė istorija suvokiama tik kaip struktūrų istorijos dalis, pagrindinį dėmesį fokusuojanti į socialinių struktūrų, grupių, procesų ir veiksmų problematikos tyrinėjimą. Esminis uždavinys šiuo konkrečiu atveju – bandymas derinti šias prieigas tarpusavyje, siekiant išryškinti kuo visapusiškesnę tiriamojo reiškinių daugiasluoksniškumą. Pilis ir jos struktūra kaip reiškinys yra tam tikros sociopolitinės situacijos išraiška, todėl negali būti interpretuojama atsietai nuo sociumo (diduomenės, bajorijos, pareigybinių kategorijų ir kt.) ir jo kurto politinio konteksto.

Kita vertus, akcentuotinas pilies kaip reiškinio pobūdis su sudėtinga struktūra, todėl, kaip taikliai nusakė Reinhartas Keselleckas: „įvykiai gali būti tik papasakoti, struktūros gali būti tik aprašomos“⁴. Pastaruoju atveju aiškiai skiriamos metodologinės „įvykio“ ir „struktūros“ tyrimo strategijos. Pirmoji aiškinama tuo, kad įvykis yra „iššaukiamas“ tam tikrų konkrečių subjektų, o struktūros yra viršindividualios ir intersubjektyvios. Todėl negalima jų aiškinimo redukuoti iki pavienių asmenų ar grupių veiklos. Iš kitos pusės, pačios struktūros yra užčiuopiamos tik jų santykyje su įvykiais, kuriuose jos yra artikuliuojamos ir identifikuojamos⁵. Tokiu būdu pilis kaip fenomenas suvoktinas ir kaip tam tikra ilgos trukmės struktūra konkrečioje teritorijoje su tik jai būdinga raida ir jos transformacijomis.

Visų pirma reikia išskirti tiriamosios problemos (struktūrinius) dėmenis. Pilies fenomeną adekvačiai paaiškinti galima tik daugialypėje perspektyvoje ir bendrame sąryšyje su įvairiais socialinės tikrovės reiškiniais. Pilis savyje talpino struktūriškai sudėtingą ir sunkiai rekonstruojamą to laikotarpio teritorinę ir socialinę sąrangą. Pagrindinis struktūrinės istorijos uždavinys šiuo klausimu – bandyti integraliai įvertinti kiekvieną socialinės tikrovės segmentą, turėjusį ar galėjusį turėti įtakos pilies raidai ir jos pokyčiams. Būtina

²J. K o c k a, *Sozialgeschichte: Begriff – Entwicklung – Probleme*, Göttingen, 1986, S. 70–71.

³M. B o r g o l t e, *Sozialgeschichte des Mittelalters. Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit, Historische Zeitschrift, Beihefte, Bd. 22, München, S. 477–482.*

⁴R. K o s e l l e c k e c k, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main, 1989, S. 144.

⁵Ten pat, p. 147–150.

akcentuoti tai, kad tam tikros skirtys paties tiriamojo reiškinių viduje yra sąlyginės, kadangi viena su kita glaudžiai susijusios, todėl dažnai aiškinant vieną aspektą (pvz., socialinį), pastarasis būna interpretuojamas tik paliečiant ir kitą (pvz., teisinį). Todėl žvelgiant iš metodologinės darbo pusės, pasikartojimai yra neišvengiami. Bandant konkretizuoti galima skirti keletą pagrindinių aspektų.

Teisinis aspektas (a). Tai pilies statymo ar bet koks kitas su tuo susijęs (leidimo, draudimo, sankcijos) reglamentavimas, t. y. pilies statymo ir jos valdymo regalijos klausimas. Visų pirma šio klausimo kėlimą suponuoja Vakarų Europos pavyzdžiai, kurie nurodo egzistavus draudimą statyti privačias pilies⁶ ar bent jau tai, kad savavališkos pilies statybos sulaukdavo sankcijų⁷, be kita ko, pati pilies statyba turėjo būti apbruojama valdovo privilegija / leidimu. Tuo tarpu didžiojo Lietuvos kunigaikščio didikams išduotas privilegijas, suteikiančias teisę pasistatydinti privačias pilies, galima aptikti tik XVI a. pirmojoje pusėje. Tokiu atveju ši vėlyvą pilies „regalijos perdavimo“, teisės suteikimo reiškinių būtina aptarti atskirai.

Antrasis teisinio lygmens dėmuo suvokiamas kaip skirtingų vietinių jurisdikcijų susidūrimas. Čia turima omenyje miesto ir pilies kaip skirtingų teisminių teritorijų (jų neiškių ribų) ir joms pavaldžių individų problema. Šaltiniai tai leidžia užčiuopti tik XVI a. pirmojoje pusėje⁸ ir signalizuoja apie tai, kad persipynęs teritorijų ir įvairių socialinių kategorijų pavaldumas buvo kasdieninė to laikotarpio visuomenės realybė.

⁶ Nurodoma, remiantis Normandijos (a), Saksų veidrodžio (b), Švabų veidrodžio (c) ir Austrijos žemės (d) teisės teisyneis: (a) [...] *nulli licuit in Normannia castellum facere* [...], (b) [...] *Man en muz ouch keine burg bowen noch stat vestenen mit planken noch mit muren* [...], (c) [...] *Man sol oh deheine burc buwen noh dorfer veste machen noh berge mit vestenunge ane des lantrihtaer urlaup* [...], (d) [...] *So ensol auch niemant dhain haus noch purg pauen an des landsheren gunst und an sein urlaub* [...]; cituojama pagal: U. A l b r e c h t, *Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa*, München–Berlin, 1995, S. 36; E. S c h r a d e r, *Das Befestigungsrecht in Deutschland von den Anfängen bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts*, Göttingen, 1909. Neprieinama studija apie gynybinių įtvirtinimų statybos teisę kaip regaliją ir jos teisės suteikimą: A. C o u l i n, *Befestigungshoheit und Befestigungsrecht*, Leipzig, 1911.

⁷ Pirmoji rašytiniuose šaltiniuose minima sankcija dėl neteisėtų pilių statybų žinoma iš Karolio II Plika-galvio 864 m. *Edictum Pistense* kapitularijaus, žr. *Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio II. Capitularia Regum Francorum*, T. II, Hannoverae, 1897, Nr. 273, S. 328: [...] *ut, quicumque istis temporibus castella et firmitates et haia sine nostro verbo fecerint, Kalendis Augusti omnes tales firmitates disfactas habeant; quia vicini et circummanentes exinde multas depraedationes et impendimenta sustinent. Et qui eas disfacere non voluerint, comites, in quorum comitatibus factae sunt, eas disfaciant* [...].

⁸ Žr. LDK miestams skirtą istoriografiją: Z. K i a u p a, *Kauno istorija*, Vilnius, 2010; taip pat Lietuvos magdeburginiams miestams skirtą šaltinių seriją – *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. Apie besiformuojančio magdeburginio miesto teisinį aspektą (o kartu ir straipsnyje nurodomą literatūrą) žr. J. K a r p a v i č i e n ė, *Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos, Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius, 2001, p. 175–250. *Lietuvos Metrika, Užrašymų knyga 25, (1387–1546)*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 1998, Nr. 36, p. 102: [...] *А далеи старосте на замьку нашомь судити* [čia ir toliau *paryškinata tapo – V. V.] княскихъ и паньскихъ и земляньскихъ людеи* [...]. *Русская Историческая Библиотека, т. XX, Литовская Метрика*, т. I, Петербургъ, 1903, No. 57, с. 602–603: [...] *жаловали*

Politinis (b) pilies vaidmens momentas. Kaip teigia Herwigas Ebneris: „Viduramžių politika didžiąja dalimi buvo pilių politika. Kova kare ir ginčiuose buvo kova dėl pilių ir įtvirtintų miestų. Pilis buvo puolimo taškas ir karinės delsimo taktikos įrankis.“⁹ Ryškiausi valdžios perėmimo ir / ar bandymo pastarąją įtvirtinti atvejai, kurie siejasi su pilimi, laikytini Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio kova dėl įsitvirtinimo LDK XV a. ketvirtajame dešimtmetyje ir Lietuvos bei Lenkijos ginčas dėl Podolės ir Voluinės teritorijų ir joje įsikūrusių pilių. Pastarąjį konfliktą gana plačiai nušviečia Jonas Dlugošas¹⁰. Ne mažiau svarbus Vokiečių ordino ir LDK karas, kur taip pat kova vyko, be kita ko, dėl pilių. Bet kokių atveju pilis šiuose konfliktuose figūruoja kaip pagrindinis valdžios įtvirtinimo svertas. Taip pat prisimintina istoriografijoje jau iškelta prielaida apie Krėvos, Lydos ir Medininkų pilių pastatymą 1377–1382 m. vykusių dinastinių kovų metu dėl LDK sosto¹¹. Kaip papildantis šiuos pavyzdžius galėtų būti vertinamas ir 1432 m.

намъ мешчане Меньскіи на наместника Менского князя Богдана Ивановича [...] Приказали князю Богдану: штожь онъ черезъ то не маеть ихъ ни судити, ани рядити, и децкихъ на нихъ не давати [...] мають они права своего Маитбарского вжывати, и справоватися, подлугъ права своего [...]; No. 251, с. 837–838; 1502 m. Полоцко miestiečių konfliktas su didžiojo kunigaikščio vietininku Stanislovu Glebavičiumi: [...] Ино намъ ся видело и патомъ раде нашоі, штожь замку нашоу Полоцькому шкод-но и наместникъ нашъ прысудовъ никоторыхъ не маеть, и для того прыдали есмо пану Станиславу въ городскіи присудъ сельскихъ путниковъ. А наместнику [...] того права не [...] не рушити [...]. Lietuvos Metrika, Užrašų knyga 15, (1528–1538), parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002, Nr. 97, p. 130–132, 1531 m. Kauno miesto konfliktas su valdovo pareigūnais: [...] и улицу деи, которая здавна была у присуде замьковомъ [...] абыхмо тую пуцу и перевоз на Немъне казали тебе прывернути къ тому замьку нашоу [...] ихъ перевозъ тежь отънял в нихъ, и прывернулъ къ замьку нашоу [...] И тую улицу, з дома и з мецаны, которую еси къ замку нашоу былъ прывернулъ, и перевозъ на Немъне къ месту на себе тежь мети, и мость на реце Еси, и тоє именьє, которое они купили у князя Мхаила Глинського со вьсими людми и земьями къ своимъ рукамъ держати водле привилевъ предковъ нашихъ и нашихъ.

⁹ H. Ebner, Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte, *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, t. I, Hrsg. von H. Patze, Sigmaringen, 1976, S. 11.

¹⁰ J. Długoski, *Opera omnia*, t. IV, Cracoviae, 1877, s. 198: [...] *Et licet castrum Kyow obsidione cinxisset et eius obsidionem aliquanto tempore continuasset [...]; t. III, s. 560–561: [...] Podoliae terram et castra Wladislaus Rex recuperat et suas eis praeficit [...]; [...] ad castrum Kamiyenyecz expugnandum operam novat, bombardisque illud qualitat [...]; t. V, s. 90, 102, 107, 115.*

¹¹ K. Mekas, A. Žalnierius, Medininkų pilies archeologiniai tyrinėjimai 1961–1963 metais, *Lietuvos archeologija*, t. 28, Vilnius, 2005, p. 159. Bandant geriau įsivaizduoti tokių konfliktų pobūdį ir pilies svarbą juose, reprezentatyvus šiuo atveju būtų toks pavyzdys kaip XIV a. devintojo dešimtmečio pradžioje vykęs konfliktas tarp dviejų Didžiosios Lenkijos didikų giminių: Gžimalitų ir Nalenčų (*Grzymalitów z Naleczami*). Remdamasis pastaruoju ginču, lenkų istorikas Leszekas Kajzeris daro prielaidą dėl tam tikrų pakitusių socio-politinių aplinkybių ir naujos situacijos susiklostymo privačių pilių formavimosi raidoje. Tuo pačiu istorikas formuluoja išvadą, kad galbūt šis konfliktas atspindi pilies kaip praktinio ir simbolinio reprezentanto reikšmės išaugimą XIV a. pabaigos Lenkijos visuomenėje. Taigi į pilies sampratą aiškinimą įvedama jau ir sociopolitinė konjunkštūra; žr. L. Kajer, Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim, *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, Warszawa, 2002, s. 113.

Vokiečių ordino sudarytas Švitrigailai pavaldžių teritorijų (pilių) sąrašas¹², kuriame išvardytos rusėniškosios teritorijos, jų miestai ir pilys, priklausančios Algirdaičiui. Iš šio sąrašo aiškėja (šiuo atveju nelabai svarbu, kiek jis atitiko realią to laikotarpio situaciją), koku būdu suvokiama ir apibrėžiama teritorinė valdžia. Akcentuoti šioje vietoje vertėtų tai, kad tokiomis sąlygomis tam tikrų teritorijų ir jose išsidėsčiusių pilių priklausomybė buvo itin nepastovi ir neaiški.

Toliau minėtina karinė-gynybinė pilies funkcija (c), kuri iš esmės būdama pirmine pilies radimosi Vakarų Europoje priežastimi¹³, neretu atveju „užgožia“ visą pilies reiškinio sudėtingumą. LDK situacija įdomi tuo, kad skirtingose jos teritorijose (žemėse) įvairiu laiku pilys atliko nelygiavertį karinį-gynybinį vaidmenį (pvz., atkreiptinas dėmesys į XIV a. Žemaitiją ar *Lithuania propria* ir XVI a. pirmosios pusės rusėniškųjų žemių pasienį su Maskvos valstybe bei totoriais ir pilių funkcijas, apie kurias byloja seimų medžiaga ir pilių inventoriai). Karinė-gynybinė pilies reikšmė daugiau svarbi tiek, kiek padeda išsiaiškinti pilies funkcijų kitimą priklausomai nuo susiklosčiusios situacijos konkrečioje LDK dalyje. Tokiu būdu funkcijos kitimas suponuoja pačios pilies struktūrinės transformacijas, t. y. pilies virtimą dvaru (Eišiškės, Punia, Kernavė, Alytus etc.) ir / ar tam tikru teritoriniu-administraciniu vienetu. Kaip pavyzdį šioje vietoje galima pasitelkti po 1564–1566 m. atsiradusią pavietų struktūrą. Su pastarąja problema keltinas ir teritorinio kontinuiteto klausimas tarp pilies, jos teritorijos ir naujai suformuotos pavietų teritorinės, teisminės, administracinės struktūros.

Pilies ūkinį pobūdį (d) mums akivaizdžiai liudija Ordino kronikų žinutės, mininčios žirgynus tankiai apgyvendintose teritorijose ir pilyse saugomus javus. XIV a. pabaigoje pasirodžiusios privilegijos Bažnyčiai jau vienareikšmiškai byloja apie pilies ir jos teritorijos (ūkinį) integralumą ir vidinį sąryšį, t. y. teritorinę priklausomybę ir iš to išplaukiančią prievolinę sistemą, kuri užtikrino pilies materialinį pamatą¹⁴.

Taip pat pateiktinas pavyzdys, atspindintis dar vieną socialinį aptariamąjį reiškinio aspektą. Jogaila 1387 m. užrašė Tauragnų pilį su jai priklausančia teritorija ir kaimais

¹² *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv), Ordensbriefarchiv, № 27885; [...] *Nomina civitatum castrorum et districtuum quos possidet Swidrigall* [...]. Už šio dokumento fotografiją ir šaltiniotyrynę, dar nepublikuotą analizę nuoširdžiai dėkoju dr. Sergejui Polechovui. Dokumentas publikuotas: *Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*, zebrał i opisał I. Daniłowicz, t. I, Wilno, 1860, s. 330–331.

¹³ T. N. B i s s o n, *The Feudal Revolution, Past and Present*, No. 142 (Feb., 1994), p. 12, 15; G. D u b y, *The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society*, ten pat, Nr. 39 (Apr., 1968), p. 7.

¹⁴ Pilies kaip tam tikros „lokalios“ ūkinės tvarkos įgyvendinimo mechanizmo pobūdį atskleidžia kad ir tam tikros duoklės ar jų dalys, priklausiusios Bažnyčiai; žr. *Kodex Diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioceseos Vilnensis* (toliau – *KDKW*), Nr. 17, s. 31; 1390 metais suteikiama du talentai (vienas talentas apie 26 kg) vaško iš Vilniaus pilyje esančio valdovo dvaro. Nr. 30, s. 52; 1397 m. iš Vilniaus pilies ir jos rūslių (*eius celariis*) skiriama dešimt kaladžių medaus (*decem pullis mellis*). Nr. 60, s. 93; Vytauto 1415 m. privilegija, kuria įsipareigojama iš Senujų Trakų pilies kasmet skirti dešimtąją dalį visų vaisių (*decimas omnium frugum*) ir avių bei šieno (*cum avena et feno*).

Vilniaus vyskupijai¹⁵. Savo ruožtu Vytautas 1429 m. Kameneco vyskupystei dovanoja *Czarnokosnycze* pilį ir miestą Podolės žemėje¹⁶. Šie du pavyzdžiai, mūsų žiniomis, yra pavieniai atvejai, kai pilis dovanojama Bažnyčiai, ir tai itin kontrastuoja su ta situacija, kuri buvo būdinga Vakarų¹⁷, o kartu ir Vidurio Rytų Europai. Daugeliu atvejų minėtuose regionuose pilis buvo Bažnyčios disponavimo objektas, t. y. tiesiogiai priklausė Bažnyčios kaip institucijos žemėvaldos struktūrai. Šis epizodas suteikia galimybę daryti prielaidą, kad LDK dvasininkai neišvystė tokių struktūrų, kurios būtų leidusios jiems „konfrontuoti“ (kaip tai buvo įprasta Vakarų Europoje) su pasauliečiais didikais. Bažnyčios santykio su pilimi mastą mums puikiai iliustruoja kaimyninių šalių pavyzdžiai¹⁸ tiek iš Lenkijos, tiek ir iš Vokiečių ordino abiejų teritorijų: Prūsijos ir Livonijos. Todėl būtina kelti iki šiol istoriografijoje neliestą klausimą dėl Bažnyčios ir pilies santykio: koks santykis Bažnyčios su pilimi buvo LDK? Būtent tokiu būdu palapsniui priartėjame prie to, ką būtų galima pavadinti socialine istorija, t. y. judėjimą nuo struktūrų prie socialinių visuomenės grupių ir jų santykių aptariamiosiose struktūrose.

Socialinės istorijos (e) požiūriu įdomiausia yra diduomenės pilies genezės problema. Vakarų Europoje pilis buvo vienas pagrindinių diduomenės savivokos ir savireprezentacijos segmentų: kilmės, valdžios ir tęstinumo išraiškos priemonė. Tačiau absoliučiai atviras klausimas išlieka dėl LDK diduomenės ir jos pilių. Esminis pastarosios problemos aspektas, susijęs su šia socialine kategorija, yra bandymas išsiaiškinti jų santykio su

¹⁵ Ten pat, Nr. A, p. 4–6: [...] *incorporamus et donamus donacione perpetua [...] ecclesie et ipsius episcopo [...] castrum nostrum Turugno cum districtu eidem adiacente et villis Lobonari ac Moletani, necnon districtum Dombrowno [...]*.

¹⁶ *Vitoldiana, Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430* (toliau – *Vitoldiana*), zebrai i wydai J. Ochmański, Warszawa–Poznań, 1986, nr 228, s. 206–207.

¹⁷ Simptomiskas galėtų būti arkivyskupo Balduino iš Tryro vykdytos pilių politikos ir valdžios įtvirtinimo pavyzdys; žr. W.-R. Berns, *Burgenpolitik und Herrschaft des Erzbischofs Balduin von Trier (1307–1354)*, Sigmaringen, 1980.

¹⁸ Akivaizdu, kad jau nuo XIII a. antrosios pusės pilis Livonijoje yra tapusi nuolatinių diskusijų / ginčų tarp Ordino ir vyskupo ar kapitulos objektu, žr. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, hrsg. von F. G. von Bunge, Bd. 2, 1301–1367, Reval, 1855. Štai viena 1366 m. ginčo tarp Rygos arkivyskupo ir Vokiečių ordino reliacija, kurioje tarp daugybės konflikto objektų aptariami ir pilių pastatymo, priklausomybės bei valdymo klausimai: Nr. MXXXVI, S. 755; [...] *und ander husere, di gebuwet worin czu rentin den brudern [...]*; S. 763; [...] *Abir das hus, genant Ikeskulle, haldin die brudere bekummert, das da gehorit czu dem ercebischoffe, das bittet der ercebischof im ouch wedir czugeben [...]*. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Hrsg. von F. G. von Bunge, Bd. 3, 1368–1393, Reval, 1857. 1271 m. Rygos kapitulos, reziduojančios Tervetės pilyje (*magister et fratres castrum Therwetene*), perleidimas *Dobene* ir *Sparnene* pilių Ordinui: Nr. CDXXVI, S. 69; [...] *Dobene scilicet aut Sparnene, cum terminis suis, conferimus fratribus antedictis [...]*. Lenkijos pavyzdžiai, kuriuose atsispindi vyskupų interesas statydintis: L. Kajer, *Z problematyki badań zamków biskupskich w Polsce Średniowiecznej, Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomirskiego, Materiały z sesji naukowej Kielce 20 IX 1997*, Kielce, 1997, s. 7–14; L. Kajer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź, 1993, s. 143–144.

pilimi pobūdį ir jos vietą sparčiai besiplečiančios žemėvaldos struktūroje. Kita vertus, pilies ir didikų santykyje galima aptikti vieną iš dėmenų, kuris galėtų paaiškinti (bent jau iš vienos perspektyvos) itin sunkiai apčiuopiamą mentalinės savivokos fenomeną. Pilis didikų interesų akiratyje atsiranda kaip tam tikra simbolinė tiesioginės galios išraiška. Vakarų Europoje šis fenomenas pradėjo ryškėti X–XII a., kai diduomenė pradėjo save sieti su konkrečia kilmės (tėvonine) vieta, kurioje paprastai feodalinio susiskaldymo ar, T. N. Bissono žodžiais tariant, *feodalinės revoliucijos* metu radosi pilis. Taigi teritorija, kurioje stovėjo didiko pilis, ir paveldimo vardo radimasis buvo tiesiogiai tarpusavyje susiję¹⁹. LDK atveju taip pat galime rasti panašių, tik kur kas vėlesnių užuominų, tačiau jos palyginti atsitiktinės ir būtų gana problemiška jas sieti su konkrečia pilimi. Iki XVI a. pradžios šaltiniai tiesiogiai nesieja diduomenės su pilimi, pvz., *Wegeberichtuose* kalbama tik apie diduomenės dvarus ir kaimus.

Kartu socialinės istorijos požiūriu įvertintini ir XVI a. pirmojoje pusėje pasirodę pilių inventoriai, kurie dažnu atveju sudomina tik ūkio ar ekonomikos istorikus. Tačiau ši šaltinių grupė gali suteikti nemažai žinių ir apie socialinę pilies erdvės konfigūraciją: priklausymą konkrečiai teisminei jurisdikcijai, socialinių kategorijų kontingentą pilyje ir apskritai XVI a. vidurio pilies teritorijos sampratą, kurios pirminė hipotezė galėtų būti formuluojama aiškinant pilies teritoriją, egzistavusią kaip netolygiai, dispersiškai išsidėsčiusių įvairių gyvenviečių priklausomybe paremta vidinė struktūra. Tuo pačiu tai labai naudingas šaltinis bandant pažvelgti į žemutinį visuomenės sluoksnį (su pilimi susijusį, ją aptarnavusį) ir jo vidinę stratifikaciją. Galų gale perspektyvus bandymas būtų lyginant įvairių pilių inventorių medžiagą apibrėžti vienas nuo kito erdviškai nutolusių LDK lokalinių visuomenių specifiką²⁰.

Atkreiptinas dėmesys į dar keletą aspektų (erdvės-regionų, visuomeninės sanklodos), tiesiogiai susijusių su pilies tyrimu struktūrų ir socialinės istorijos kontekstuose. Visų pirma chronologiškai pilis Lietuvoje siaurąja prasme (*Lithuania propria*) ir Žemaitijoje – vėlyvas reiškinys (LDK rusėniškųjų žemių problematika yra atskiras

¹⁹ L. F i g u e r a s, Personal Naming and Structures of Kinship in the Medieval Spanish Peasantry, *Personal Names Studies of Medieval Europe: Social Identity and Familial Structures*, Kalamazo, Michigan, 2002, p. 63. Pateikiami pavyzdžiai iš Katalonijos ir Prancūzijos diduomenių, kuriose tam tikrais atvejais pilis būdavo paskiriama jaunesniajam sūnui, kuris perimdavo jos vardą vietoje tėvo ar brolio ir tokiu būdu duodavo pradžią antrajai savo šeimos šakai kitu vardu.

²⁰ Atkreiptinas dėmesys į didelės apimties iš XVI a. vidurio išlikusius Oršos ir Rodoškovičių pilių inventorius, kuriuose smulkiai surašomos pilims priklausančios teritorijos ir pastarųjų socialinės kategorijos, atskaitingos pilims: *Документы московскаго архива министерства юстицији*, т. I, Москва, 1897, с. 90–119, 123–139. Ne mažiau įdomios yra 1545 m. vykdytos LDK pietinių žemių – Kremeneco, Vinicos, Braclavo ir Vladimiro pilių revizijos; žr. *Литовська Метрика, Книга 561, Ревізія Українських замків 1545 року*, під. В. Кравченко, Київ, 2005, с. 99–254. Taip pat 1552 m. vykdyti Čerkasų, Kanevo, Kijevo, Černobilio, Ostersko (tarp Kijevo ir Černigovo), Vinicos ir Mozyriaus išsamūs pilių aprašymai; žr. *Архивъ Юго-Западной Россіи*, ч. VII, т. I, Киевъ, 1886, с. 76–123, 587–628.

klausimas)²¹. Ankstyvųjų šaltinių duomenimis, pilies priklausymas diduomenei yra neaiškus, kadangi šaltiniai neinformatyvūs. Lieka atviras diduomenės sąsajos su pilimi klausimas. Labiausiai pagrįsti yra du šios problemos sprendimo variantai. Pirmia, tikėtina tai, kad valdovas tik pamažu ir palaipsniui užsitikrina išimtinę pilių statymo teisę²². Antra, diduomenei apskritai nebuvo būdinga pilis kaip jų statuso ir galios išraiška (lieka atviras klausimas dėl XIII a. baltų gentinės diduomenės pilių). Ankstyviausias mums žinomas atvejis, kai minima didiko pilis, yra iš XIV a. pabaigos²³, kas XII–XIII a. Vakarų Europoje buvo socialinė realybė²⁴.

Apskritai pilies priklausomybės / pavaldumo problema turėtų būti keliami ir sprendžiama atsižvelgiant į LDK teritorijos netolydumus ir su tuo tiesiogiai susijusį socialinių lokaliųjų / vietinių visuomenių heterogeniškumą. Šioje vietoje būtina atsižvelgti į pačių LDK sudariusių teritorijų pavaldumo pobūdį ir iš to išplaukiantį pilies statusą. Kita vertus, situacijos identifikavimą apsunkina ir vietiniai kunigaikščiai, t. y. senieji Riurikaičiai ar Gedimainaičiai, „nusėdę“ rusėniškosiose teritorijose Gedimino vykdytos politikos metu. Čia galimi tokie pavyzdžiai kaip Karijotaičių Podolė, Švitrigailos Voluinė. Tad šioje vietoje neišvengiamai susiduriame ir su skirtingų teritorijų socialinės viršūnės (kunigaikščių, diduomenės) statuso ir valdžios problemomis. Tokiu atveju būtų galima pažvelgti ir į Vytauto vykdytą valstybės centralizacijos politiką. Galiausiai būtų galima aiškintis ir kitus struktūrinius skirtumus tarp pilių įvairiose valstybės žemėse.

Pilies fenomeno tyrimo modelis

Mėginant tirti LDK pilis, esminė problema yra jos išorinės (*extra-macro*) teritorijos, o tuo pačiu ir visuomenės nevienalytiškumas. Tačiau šis bruožas yra būdingas visoms *an-*

²¹ Apie tai, norint susidaryti bendrą problematikos vaizdą, žr. S. B r a t h e r, *Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin–New York, 2001, S. 122–126; Kijevo Rusios pilies klausimu, kuris tiesiogiai siejasi su LDK prisijungtomis teritorijomis, žr. *Древняя Русь. Город, замок, село*, Москва, 1985, c. 94–96.

²² R. P e t r a u s k a s, Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu, *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008, p. 177–181.

²³ Dirsūno pilies atvejis; žr. *Scriptores rerum prussicarum, Cronica nova Prutenica*, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 572: [...] *intrans terram Dirsunen [...] castrum etiam Dirsunen vicerunt [...]*. Rimvydas Petrauskas įvardija tai kaip galimą tarpasmeninę žodinę valdovo ir didiko sutartį, įtvirtinančią lojalumą ir pasitikėjimą, žr. R. P e t r a u s k a s, min. veik., p. 181. Vertinant šį atvejį, atkreiptinas dėmesys ir į šios vietovės lokalizaciją, t. y. buvimą pačiame LDK ir vadinamosios dykvietės (*Wildnis*) paribyje.

²⁴ U. A l b r e c h t, min. veik., Visoje pastarojoje knygoje aptariama pilies radimosi ir diduomenės santykio su ja kaita nuo pirmųjų pilių pasirodymo iki pilies kaip reiškinio „degradacijos“. Kartu enciklopediškai glaustai aptariama pilies tipologijos problematika. Taip pat atskiras žinyno tipo vieno žinomiausio Čekijos pilių tyrinėtojo darbas, kuriame aptariama pilių Čekijoje radimosi chronologija, datuojama XIII a. pradžia, ir pilių tipologija, žr. T. D u r d í k, *Encyklopedie českých hradů*, Praha, 1999, s. 15–23.

cién régime visuomenėms. Tai suponuoja lyginamojo metodo pirmumą²⁵ bandant rekonstruoti visuomenės sąrangos ar jos reiškinį specifika. Čia susiduriame su LDK sudariusių žemių heterogeniškumu, kuris, formuluojant prielaidą, atsispindi ir skirtingose šių žemių pilių raidos tendencijose.

Pilies kaip struktūrų ir socialinės istorijos tyrimo objekto apibrėžimui reikia trumpai nužymėti pilies teritorinę sampratą. Pilis su savimi „nešėsi“ keleriopo turinio informaciją. Tuo tarpu pati pilies erdvė interpretuotina taip pat nevienareikšmiškai: teisminės atskaitomybės, administracinės priklausomybės, ūkinės bei karinės prievolių sistemos etc. Visa tai – pagrindiniai pilies konstituojamos erdvės turinio segmentai. Todėl klaustina – kaip rekonstruotinas pilies kaip erdvę struktūruojančio vieneto modelis?

Lietuvos istoriografijoje po ilgos pertraukos pasirodė nauji bandymai formuluoti LDK teritorijos sampratą²⁶ ir jos vienalaikės refleksijas²⁷ bei iš to tiesiogiai išplaukusias problemas ir jų sprendimo būdus. Tačiau pastarieji tyrimai daugiau susiję su valstybės išorinių sienų ir jos ribojamos teritorijos problematika. Mūsų atveju svarbi yra LDK vidinės teritorijos rekonstrukcija ir būtent pilies kaip erdvinio-struktūrinio vieneto reikšmės identifikacija.

Šioje vietoje pabrėžtina, kad kiekviena visuomenė kuria savą erdvę su tik jai būdinomis ypatybėmis, specifinėmis grupėmis, kuriose visuomenės sąvoka apskritai gali būti pažinta²⁸. Jau minėtas Koselleckas dar labiau praplečia erdvės interpretacijos galimybes teigdamas, kad erdvė taip pat kaip ir laikas yra galimos istorijos sąlygos. „Tačiau *Erdvė* pati savaime turi istoriją. Erdvė taip pat yra ir kiekviena įmanoma istorija kaip metafora ir kaip pati istorizuojama, nes ji kinta socialiniame, ekonominiame ir politiniame lygmenyse.“²⁹

Suvokiant pilį kaip erdvinę struktūrą, reikia skirti jos vidinę (*infra-micro*) ir išorinę (*extra-macro*) teritorijas. Pirmoji apibrėžiama kaip erdvė, kurią riboja pilies sienos. Antroji yra anapus šių sienų, o jos teritorija neturi konkrečių ją nusakančių riboženklių.

²⁵ Plačiau apie lyginamąjį metodą ir jo taikymo tikslus žr. H. K a e l b e, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main / New York, 1999, S. 12–13.

²⁶ L. B u c e v i č i ū t ė, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata*. Daktaro disertacija, Kaunas, 2010. Apskritai apie valstybės ir jos sienų įvairavimus ir neaiškumus / nenusistovėjimus viduramžiais žr. E. S c h u b e r t, *Fürsterliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*, München, 2006, S. 1–5.

²⁷ T. Č e l k i s, Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 22, Vilnius, 2008, p. 58–73; T. Č e l k i s, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* Daktaro disertacija, Vilnius, 2011.

²⁸ E. L e f e b v r e, Die Produktion des Raums, *Raumtheorie. Grundtexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*, Hrsg. von J. Dünne und St. Günzel, Frankfurt am Main, 2006, S. 330–331.

²⁹ R. K o s e l l e c k, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main, 2010, S. 82.

Šaltiniai pirmąją nusako lakoniškai, bet aiškiai: [...] *ecclesiam in castro nostro Vilnensi constructam et locatam [...]*³⁰. Rusėniškųjų pilių atžvilgiu galioja ta pati formulė³¹. Išorinė pilies teritorija, neturėdama materialiai akivaizdžių nuorodų, šaltiniuose apibūdinama daug abstrakčiau: [...] *intranses terram Lethowie castrum dictum Bisenam [...]* reliqua pars exercitus intravit dicti castri territorium [...]³². Taigi, pačios pilies teritorijos skirčių egzistavimas turėtų būti kartu projektuojamas ir į skirtingų socialinių bei pareigybinių mechanizmų susiklostymą, kurio raida XIV–XVI a. pirmojoje pusėje pasižymi fundamentaliomis transformacijomis.

Tokiu būdu būtina pilies kontekstualizacija skirtingų visuomenių ir jos kuriamų fenomenų plotmėje. Iš to išplaukia ir pačios pilies problematikos sluoksnių bei tyrimo perspektyvų diferenciacija. Toliau aptarsime tyrimo pјūvius.

Pilies ir vidinės teritorijos. Šiame tyrimo lygmenyje svarbiausias dėmesys koncentruotinas į konkretų objektą. Nesiimant atskirai analizuoti visų žinomų pilių, išskirtini reprezentatyvūs pilių atvejai, atskleidžiantys vykusius struktūrinius pokyčius. Šioje vietoje minėtini Veliuonos, Kernavės, Trakų pilių pavyzdžiai, kurie leidžia rekonstruoti lokalių struktūrų ir jų socialinio kontingento ypatumus keičiantis sociopolitinėms aplinkybėms. Veliuonos pilis tiesiogiai atliko gynybines funkcijas, o po Žalgirio mūšio prarasdama strateginę reikšmę ji palaipsniui virsta didžiojo kunigaikščio dvaru. Kita vertus, net ir praradusi pirmines savo funkcijas, Veliuona tolesnio, visą XV a. antrąjį dešimtmetį vykusio konflikto tarp Vytauto ir Vokiečių ordino metu išlieka itin svarbiu ginčo

³⁰ *KDKW*, Tekst A, s. 4; Nr. 4, s. 48; Nr. 33, s. 58–59; Nr. 173, s. 197. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, 1855, s. 152.

³¹ *KDKW*, Nr. 563, s. 674, Vitebsko pilies atvejis: [...] *Item curia seu domus penes ecclesiam in inferiori castro ex antiquo cum toto eius situ et area [...]*. Atitinkamai Lucko ir Smolensko pilies atvejai, žr. *Lietuvos Metrika, Užrašymų knyga 8, (1499–1514)*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995, Nr. 313, p. 256; Nr. 425, p. 316–317.

³² *Scriptores rerum prussicarum, Peter von Dusburg, Cronica terre Prussie*, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1, Leipzig, 1861, S. 147, Taip pat: *KDKW*, Nr. 27, s. 44; Nr. 181, s. 208; Nr. 412, s. 477. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. II, Posnaniae, 1892, s. 137: [...] *quod castrum Veluna ac predium et territorium ipsius castri fuit et est fundatum [...]* subiecta inter villas prescriptas in primo articulo et *quasi centro earundem villarum et territorii ipsarum [...]*. Iš esmės, apibrėžiant išorinę pilies teritoriją, tiek XV a. pirmojoje pusėje, tiek ir XVI a. vartojama ta pati nusistovėjusi forma (*castrum cum omnibus et singulis curiis, districtibus etc.*); žr. *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430* (toliau – *CEV*), ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, s. 794. *Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*, т. III, Вильна, 1898, Ho. 10, c. 50; Ho. 11 c. 51. Pilių ir jų formuojamų apygardų (teritorijų) idėją iškelė ir pagrindė Edvardas Gudavičius, žr. E. G u d a v i č i u s, Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, *Karo archyvas*, t. XIII, Vilnius, 1992, p. 52–53; E. G u d a v i č i u s, Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, *Lietuvos europėjimo kelias: istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 2001, p. 139.

objektu³³. Kernavės pilies atvejis išsiskiria tuo, kad po XIV a. pabaigoje vykusių vidinių kovų pilys nebuvo atstatytos, nors ir priklausė *Lithuania propria*, teritorijai, kur telkėsi pagrindinės didžiojo kunigaikščio domeno valdos. Kernavės pilys liko neatstatytos, nors bent jau nuo XIII a. išsiskyrė išplėtota vidine topografinė ir socialine sandara³⁴. Trakų pilių atvejis įdomus tuo, kaip kompaktiškoje teritorijoje formavosi pilių kompleksas su skirtingais atskirų pilių likimais. Senujų Trakų, Trakų pusiasalio ir XV a. pradžioje Vytauto pasistatyta rezidencinė Trakų salos pilis – visa tai dinastinio centro formavimo pavyzdys³⁵. Tačiau jau pasikeitus valdančiajai dinastijai, nuo XV a. vidurio Trakai virto tik Kazimiero Jogailaičio medžioklės apsistojimo vieta, nors 1450 (1451 m.) ir 1477 m. čia atitinkamai lankėsi Venecijos pasiuntiniai Džozafatas Barbaras ir Ambrozijus Kontarinis, o 1483 m. Trakuose įvyko Kazimiero Jogailaičio ir Vokiečių ordino didžiojo magistro Martyno von Truchseso suvažiavimas³⁶. Tuo tarpu nuo XVI a. pirmosios pusės abi Trakų pilys tapo kalėjimais³⁷.

Pilies kuriamos išorinės teritorijos bei struktūros. Kaip jau buvo galima įsitikinti aukščiau, pilies teritorija buvo ne tik ta, kurią ribojo pilies sienos. Ankstyvieji šaltiniai fragmentiškai leidžia suvokti pilį už (*extra-macro*) sienomis ribojamos teritorijos. XIV a. pabaigos – XV a. pradžios šaltiniai suteikia galimybę bent jau hipotetiškai šią teritoriją apibrėžti. 1428 m. Vytauto užrašymas savo žmonai Naugarduko žemės ir pilies gali būti vienas iš nedaugelio tokių. Šiame dokumente užrašoma Naugarduko žemė (*terram*) ir pilis (*castrumque*) su visa Naugarduko teritorija (*cum toto districtu*) ir su visais kitais kaimais ir dvarais (*cum omnibus aliis villis et curiis*), kurie išvardijami: *Nowesiolo*, kuris

³³ CEV, Nr. DXXXII, s. 259. Štai vienas iš didžiojo magistro skundų Zigmantui Liuksemburgiečiui dėl Vytauto „veiklos“ Veliuonoje. Jame teigiama, kad Veliuonos pilis nėra pastatyta Žemaitijos teritorijoje ir kad ji turi būti atiduota Vokiečių ordinui: [...] *Das huws czu Welune, das in des ordens grenzen ist gebuwet wol sechs meilen [...] das dasselbe hus Welune nicht lit lande Samaythen, das her [Vytautas – V. V.] sich nichte wil vorzeien noch obirgeben [...]*. Kitame 1413 m. didžiojo magistro laiške Zigmantui Liuksemburgiečiui skundžiamasi dėl to, kad Vytautas Veliuonoje prieš metus pasistatė pilį ir įtvirtino pasienio gynybą: ten pat, Nr. DXLVI, s. 263: [...] *lit in der buwunge des huwzes Welun, das her vor eine ior hat ofgericht. Ouch so hat er alle den sinen ussgeboten; dorczu so hat her mit den sinen des ordens grenzen vaste bestalt [...]*.

³⁴ E. G u d a v i č i u s, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991, p. 55–63; G. V è l i u s, *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje*, Vilnius, 2005.

³⁵ Dvi Žiliberio de Lanua kelionės į Lietuvą, *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*, parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1988, p. 48–52; P. K l i m a s, *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania*, New York, 1945, p. 46–48. Apie Trakų salos pilies statybas plačiau žr. Z. I v i n s k i s, Trakų Galvės ežero salos pilis, *Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis*, t. I, Kaunas, 1941, p. 135–198.

³⁶ S. C. R o w e l l, Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004/1, Vilnius, 2005, p. 25–56, taip pat žr. priedą Nr. 4, p. 51–55; *Барбара у Коментару о России*, Москва, 1971, с. 159–160, 232–234.

³⁷ *Lietuvos Metrika, Irašų knyga Nr. 11 (1518–1523)*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997, Nr. 74, p. 87–88. Taip pat žr. A. B a l i u l i s, A. M i k u l i o n i s, A. M i š k i n i s, min. veik., p. 65–66.

dar vadinamas *Kubarka*, taip pat *Horodeczna*, *Bretena*, *Bassyno*, *Puolbreha*, *Dolaticze*, *Lubcz*, *Ostaschino*, *Niehniewiczze*, *Polonaia*, *Korelicze*, *Swerszno*, *Cyrma*, *Polamka*, *Poczapow*, *Lachowo* ir *Buobr*³⁸. Daug aiškiau pilies išorinę erdvę, t. y. tiesiogiai jai pavaldžias teritorijas (kaimus, dvarus su pastarųjų socialiniu kontingentu) galima rekonstruoti remiantis mūsų jau minėtais XVI a. pilių inventoriais.

Žemių (regioninių) pilių specifikos (valstybę sudarančių žemių / sričių pilių ypatybės). Kokybiškai naujai turėtų būti įvertintas *Lithuania propria* pilių „kompleksas“. Kartu turėtų būti keliamas klausimas dėl LDK sudariusių žemių pilių struktūrų³⁹, formavusių tuo pačiu ne tik gynybinę erdvę, bet ir tam tikrą komunikacinę / valdžios įvirtinimo tinklą. Panašaus pobūdžio tyrimu galima pavadinti jau minėtą Alvydo Nikžentaičio straipsnį apie Nemuno ir Jūros upių pilių gynybinę sistemą. Tuo pačiu šioje vietoje įvertintinos besiformuojančios diduomenės pilys ir jų ryšys su kitomis konkrečiam didikui priklausančiomis žemėvaldos struktūromis (dvarais, kaimais, miesteliais). Tokio tyrimo užuomazgų galima aptikti lenkiškojoje istoriografijoje, kurioje koncentruojamasi į Lenkijos karalystę sudariusių ar vėliau tapusių integraliomis valstybės dalimis žemių pilių raidos specifiką. Vienas iš keliamų uždavinių, remiantis Lietuvos Metrikos aktuose vienoje vietoje minimų konkrečių objektų duomenimis, identifikuoti žemių (regionines) konkrečių pilių struktūras, jų sąsajas su jas supančiomis teritorijomis. Šioje vietoje būtina pabrėžti ne vienu metu / nesinchroniškai vykusius procesus įvairiose teritorijose.

Pilių pasklidimas valstybės teritorijoje. Visos trys aukščiau nurodytos tyrimo strategijos suvestinos į bendrą LDK teritorijos lygmenį, kuris atspindėtų pilių kiekį ir jo kaitą,

³⁸ CEV, Nr. 1321, s. 794.

³⁹ Tokio tinklo egzistavimą ir jo neabejotiną suvokimą atskleidžia šaltiniai (Severų-Naugardo žemės atvejis); žr. О. Р у с и н а, *Сіверська земля у складі Великого князівства литовського, Додаток*, с. 207–213, Київ, 1998. Plg. 1159 m. Ipatijaus metraštyje minimi Černigovo žemės branduolį sudarantys miestai / pilys: *Полное собрание русских летописей, т. 2, Ипатьевская летопись*, Москва, 1962, стб. 500: [...] *Черниговъ съ з 7 городъ пустыгъх Моровиескъ Любескъ Оргошиъ Всеволожь а въ нѣхъ сѣдять псареве же и Половци а всю волость Черниговскую собою держить [...]*; taip pat žr. А. В. Ш е ш к о в, *Личное княжеское землевладение в государственной структуре Черниговского княжества XII–первый трети XIII в., Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*, Мінск, 2007, с. 104–134. Apskritai pabrėžtina tai, kad labai įvairavo šių žemių pavaldumas ir santykis su valstybės branduoliu. Štai Fiodoro Liubartaičio 1393 m. įvykdyta vasalinė priesaika dėl jo valdomos tos pačios Severų-Naugardo žemės: *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932. Atkreiptinas dėmesys į priesaikos tekstą, nors pastarasis daugeliu atvejų tik įprastinės formulės adaptacija: Nr. 34, s. 31: [...] *terram suam Severiensem cum omnibus castris, fortalitiis, oppidis, villis, praediis, allodiis [...]*. Taip pat XV a. pradžios neišlikusios donacijos, kurias mini Jonas Dlugošas, Švitrigailai; žr. *Vitoldiana*, Nr. 59, s. 63: [...] *castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri magni ducis Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat [...]*. LDK teritorinės sąrangos, t. y. metropolijos ir periferijos santykių, klausimas naujai keliamas Zenono Norkaus studijoje: Z. N o r k u s, *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2009, p. 262–277.

pasiskirstymo santykį valstybės teritorijoje ir tankumą, lygintiną Vidurio ir Rytų Europos kontekste. Tokiu būdu nuosekliai atsiskleistų visas LDK nuklojusią pilių tinklas ir jo pagrindu formuota teritorinė struktūra. Šį klausimą skatina kelti ir tai, kad istoriografijoje nėra pamėginta sistemingai rinkti duomenis apie LDK pilis tam tikrais laikotarpiais.

Baigiant reikėtų pažymėti dar vieną skirtį, apie kurią buvo epizodiškai užsiminta aukščiau, tarp pačių LDK sudariusių žemių ir jų pilių. Šioje vietoje persipina erdviniai ir socialinės sanklodos aspektai. Tokiu būdu būtina atsižvelgti į skirtingas LDK žemių raidos perspektyvas aptariamuoju laikotarpiu, t. y. į rusėniškųjų, *Lithuania propria* bei Žemaitijos pilių skirtis. Visa tai leistų kelti keletą tyrimo hipotezių, leisiančių identifikuoti netolygumus tarp skirtingų LDK žemių pilių ir jų socialinių bei erdvinių struktūrų:

- Įvairių LDK žemių pilių raida, pilies vaidmuo ir socialinė aplinka (pareigybinės ir socialinės kategorijos) aptariamuoju laikotarpiu kito ir skyrėsi priklausomai nuo geopolitinės situacijos.
- Skirtingas LDK žemių pavaldumas ir statusas, akivaizdžiai atsiskleidžiantis XIV a. pabaigoje homogialinių priesaikų akcijoje, suponuoja išskirtinį pilies statusą, priklausančią nuo konkrečios žemės.
- XVI a. pradedančių rasti diduomenės pilių geografija yra kryptingos didžiojo kunigaikščio politikos išraiška, aiškiai išreiškianti nevienareikšmį LDK sudariusių žemių vaidmenį.
- Socialiniam pilių kontingentui ženklios įtakos turėjo vykdyta vidaus politika (pvz., valdovo dvarų ir pilių valdymo nuostatai XVI a. pirmojoje pusėje, Valakų reformos intensyvumas skirtingose LDK teritorijose, vidinė kolonizacija).

Apibendrinimas

Pilis suvokiama kaip struktūrų (erdviniu požiūriu) ir socialinės istorijos (sociopolitinis pilių kontekstas) objektas, kurio tyrimo laukas turėtų aprėpti įvairius socialinės tikrovės aspektus: teisminį, karinį-gynybinį, politinį-reprezentacinį, ūkinį. Formuluojamas keturnaris pilies tyrimo modelis (1. konkreti pilis ir jos vidinė struktūra, 2. pilis ir jos išorinė struktūra, 3. LDK žemių pilių specifika, 4. pilių pasklidimas valstybės teritorijoje) suponuoja daugiasluoksnę iškeltos pilies problemos perspektyvą, einant nuo fakto prie proceso, nuo objekto prie struktūros. Straipsnyje teigiama, kad pilis kaip ilgos trukmės reiškinys negali būti suvokiamas ir interpretuojamas atsietai nuo vienalaikių sociopolitinių aplinkybių ir jas formavusio sociumo.

CASTLE RESEARCH MODEL IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: BETWEEN STRUCTURES AND SOCIAL HISTORY

Summary

VYTAUTAS VOLUNGEVIČIUS

The castle is understood as an object of structures (from the spatial point of view) and social history (in the socio-political context) and its research should embrace different aspects of social reality: judicial, military-defensive, political-representational, economic-household. The proposed quaternary model of research (1. castle and its internal structure, 2. castle and its external structure, 3. features of the GDL castles, 4. dispersion of castles in the territory of the state) presupposes the multi-layer perspective of the phenomenon of castle which guides from fact to process and from object to structure. The article states that the castle as a long time phenomenon cannot be perceived and interpreted separately from simultaneous socio-political circumstances formed by the local society.

Gauta 2011 m. lapkričio mėn.

Vytautas Volungevičius. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros doktorantas. Rengiamos disertacijos tema – Pilis ir jos sociopolitinės transformacijos XIV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje.

El. paštas: vytautas.volungevicius@gmail.com